

УДК 159.923.2 –053.6.

© В.А. Лавріненко, 2020

orcid.org/0000-0003-4531-7127

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.1.195231>

**ЛАВРІНЕНКО Віталій Анатолійович**

*кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології  
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

## **СТРУКТУРНІ ТА ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ**

*У статті аналізуються особливості структурних та змістовних характеристик смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань. Представлені актуальні психологічні дослідження специфіки ціннісно-смислової сфери особистості, її формування у підлітковому віці. Розкриті останні напрямки наукових досліджень смислової сфери представників субкультур різної спрямованості та впливу активності в субкультурах на осмислення життя молоді. Подано результати вивчення змістовних (децентрація, рефлексивність, негативність, сукупність використаних смислових конструктів) і структурних (кількість смислових конструктів, їх зв'язаність, довжина смислових ланцюгів) характеристик смислової сфери досліджуваних. Описані та проаналізовані результати кластерного аналізу системи смислових конструктів підлітків-неформалів та представників контрольної групи. Визначені загальні для представників підліткового віку тенденції до децентрації у осмисленні життя, надання значення думці інших людей та нестачі рефлексивних умінь. Проаналізовані відмінності в кластерах підлітків-неформалів та представників контрольної групи, обґрунтовано роль активності в субкультурі в осмисленні життя підлітками.*

**Ключові слова:** ціннісно-смислова сфера, смислова сфера, неформальні об'єднання, підлітки-неформали, структурні та змістовні характеристики смислової сфери, смисли підлітків-неформалів, дискурси субкультури.

**Постановка проблеми.** Останніми роками в сучасному суспільстві відбулися глибинні трансформації, які спричинили істотні зміни в осмисленні життя особистістю. Зокрема, в кризових соціально-політичних умовах, зміні превалюючих цінностей та норм поведінки, відбувається нівелювання гуманістичних цінностей підтримки, допомоги, визнання пріоритету сім'ї та ролі особистості в суспільному розвитку.

Натомість, спостерігається переорієнтація людей на цінності епохи споживання, що передбачають постійне прагнення до набуття матеріальних благ, необхідність людини замінити реальні досягнення фінансовим благополуччям тощо. Це призводить до смислової дезорієнтації особистості в суспільстві, прийняття нею запропонованих мас-медіа та філософією маркетингу шаблонів осмислення життя і своєї активності.

Особливо гостро на такі кризові явища реагують молоді люди, які не мають сформованої системи особистісних смислів при вираженому прагненні довести дорослість і самостійність як намагання вирішити підліткову кризу. Дезорганізована система цінностей та особистісних смислів підлітків, перебуваючи в стані активного розвитку, швидко засвоює суспільні дискурси споживання і знецінення гуманістичних цінностей, що призводить до викривлення ціннісного самовизначення молоді, закріплення смислової невідповідності між декларованими у суспільстві та представленими в інститутах соціалізації цінностями.

Особливим видом «віднаходження свого неповторного шляху життя» серед підлітків є участь в неформальних об'єднаннях, які, поряд із забезпеченням можливості реалізації комунікативних прагнень для підлітків, надають їм певні шаблони осмислення життя, закріплені в постулатах субкультури та декларовані її послідовниками. Тож, участь молоді особистості в діяльності субкультури виступає не лише як спосіб «проведення часу» чи «засвоєння нових і не стандартних комунікативних програм», але і є активним процесом побудови і структурування осмисленої картини світу та усвідомлення власного «Я». Відповідно, вивчення особливостей смислової сфери підлітків-неформалів, її змістовних та структурних характеристик є актуальним на часі і дасть можливість розкрити нові аспекти впливу соціальних дискурсів на становлення особистості в підлітковому віці.

**Мета** даної статті – описати результати дослідження змістовних та структурних характеристик смислової сфери підлітків-неформалів, порівняти їх із відповідними показниками контрольної групи.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У контексті даного дослідження особливу наукову вагомість мають два напрямки досліджень, що присвячені: 1) специфіці смислової

сфери особистості та її становлення у підлітковому віці; 2) особливостям впливу субкультур на становлення ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка.

Проблемі сутності ціннісно-смілової сфери особистості присвячені роботи К. О. Абульханової-Славської, З. С. Карпенко, О. М. Леонтьєва, Г. К. Радчук, М. Рокича, В. О. Ядова та ін. Смілова сфера особистості розглядається у дослідженнях О. Г. Асмолова, Б. С. Братуся, Д. О. Леонтьєва, Ф. Є. Василюка, В. Е. Чудновського; вплив чинників оточуючого середовища на формування ціннісно-смілової сфери особистості представлений у працях таких вчених, як Б. С. Братусь, С. С. Бубнова, Д. О. Леонтьєв, О. В. Москаленко, В. Ф. Петренко, М. С. Яницький; специфіка ціннісно-смілових орієнтацій сучасної молоді висвітлена в дослідженнях І. С. Булах, І. В. Пустовалова, Ю. М. Сошиної.

Розвиток ціннісно-смілової свідомості особистості набуває особливого значення у підлітковому віці, де молода особистість стикається з проблемою осмислення життя (Леонтьєв, 2003). Узагальнення теоретичних даних дало можливість визначити дві групи чинників, які визначають розвиток ціннісно-смілової сфери в підлітковому віці. До першої групи – чинників соціального середовища – нами віднесені: особливості сімейного спілкування (Гончар, Кравченко, Мачуська, Павицька, 2016); вплив освітнього середовища (Н. В. Баруліна; Н. В. Дьяченко; К. В. Седих, 2008); комунікативний досвід підлітка (І. С. Кон; Д. О. Леонтьєв, 2003); до другої групи – індивідуальних чинників розвитку ціннісно-смілової сфери підлітків – входять: становлення особистісної позиції, яка формується на перетині «зовнішнього становища» та «внутрішньої позиції» підлітка (Булах, 2009); єдність впливів статево-рольового самовизначення, соціальної ідентифікації та диференціації, актуальних соціально-політичних змін суспільства (Сошина, 2016); ускладнення механізмів смислової регуляції поведінки та становлення її самодетермінації (Калітеєвська, Леонтьєв, Осін, Бородкіна, 2007); співвідношення та специфіка протікання процесів когнітивного розвитку, особливості відображення цінностей соціального оточення у структурі індивідуальних смислів дитини та спроможності до рефлексивного ставлення підлітків відносно власних смислових настанов (Д. О. Леонтьєв, В. І. Слободчиков).

Чинники соціального середовища відображають вплив різнорівневої системи соціальних контактів дітей на становлення їх цінностей та смислів. Дослідники Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька, А. В. Хижняк (2016) акцентують увагу на вагомості сімейного спілкування для становлення цінностей підлітків, їх ціннісного ставлення до взаєморозуміння, що відображає властиве підліткам прагнення до психологічного єднання.

Розвиток ціннісно-сміслової сфери підлітків залежить від системи їх соціальних контактів. Зокрема, на думку К. В. Седих (2008), особистість підлітка та система його смислів залежить від організації взаємодії сім'ї та освітньої інституції, де дитина займає проміжне становище. Вирішальним фактором організації такої взаємодії є конфігурація стосунків в сім'ї та освітньому середовищі, що розглядається як специфічний стійкий інтрапсихічний феномен, який фіксує і закріплює на рівні індивідуальної свідомості структуру повторюваних взаємодій між людьми в соціальній системі і відображає емоційні взаємини між ними. Переважаючий тип конфігурації взаємодії закладає основу осмислення поведінки підлітком, виражаючись в його позиції, що варіюється від дитячої, адаптованої дитини, до дорослої та психологічної зрілої. Смисли при цьому, з одного боку, декларуються освітнім і сімейним середовищем, з іншого – задають напрямок активності підлітка в даному середовищі.

Чинники другої групи охоплюють широкий спектр становлення інтрапсихічних характеристик дітей. Зокрема, важливим чинником розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітка є залежність самовідношення від зовнішнього оцінювання та значні зміни у структурі цінностей і відношення до життя, орієнтування на отримання нового соціального досвіду (Л. І. Божович, Г. І. Давидова, В. С. Мухіна, та ін.). Засвоєння суспільних оцінок підлітками та формування на їх основі власного самооціночного ставлення призводить до суттєвої перебудови смислових зв'язків і систем, відображаються у можливості дитини співвіднести окремі поведінкові прояви з широкими контекстами соціального життя (Sheldon, Kasser, Smith, Share, 2002).

І. С. Булах (2009) розглядає становлення ціннісно-сміслових орієнтацій підлітків у контексті становлення їх

особистісної позиції, яка формується на перетині «зовнішнього становища» та «внутрішньої позиції» підлітка. У дослідженні Ю. М. Сошиної (2016) наголошується на єдиному впливі статево-рольового самовизначення, соціальної ідентифікації та диференціації, актуальних соціально-політичних змін суспільства у становленні ціннісних орієнтацій підлітків. Отже, розвиток ціннісно-сміслової сфери підлітків обумовлюється сумарним впливом двох груп чинників – соціальних та індивідуальних, що специфічним чином поєднуючись у житті дитини закладають сформованість структурних і змістовних параметрів функціонування ціннісно-сміслової свідомості.

Особливості впливу субкультур на становлення ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка як другий напрямок досліджень важливий у контексті проблеми, що розглядається, представлені в чотирьох групах наукових пошуків вчених: 1) публікації, де висвітлюються загальні засади впливу субкультури на становлення ціннісно-сміслової сфери неформалів, специфіка їх ціннісних орієнтацій, системи смислів безвідносно до спрямованості субкультур (О. Бондарчук, М. А. Іванова, Н. В. Каліна, О. А. Ліщинська, Н. В. Мокич, Н. В. Мужанова, В. Р. Павелків, Т. Ю. Строгаль); 2) дослідження, присвячені висвітленню особливостей смислової сфери, цінностей і комунікації підлітків-представників романтико-ескапістських субкультур (Н. В. Боярин, А. Варенберг, Ю. В. Грищук, М. В. Гриньова, Л. Д. Заграй); 3) публікації, в яких відображені особливості ціннісно-сміслової сфери та патерни поведінки підлітків із агресивних субкультур (М. О. Белашова, О. В. Товканець, В. І. Мироненко); 4) публікації, в яких відображені особливості становлення ідентифікаційних механізмів підлітків у соціальному середовищі субкультури (Л. Д. Тодорів, Н. І. Яворська).

Розглянемо дослідження першої групи. В емпіричних пошуках Л. П. Журавльової, Н. В. Мужанової (2018) встановлено, що ціннісно-сміслова сфера учасників неформальних субкультур має значущі відмінні ознаки від ціннісно-смілової сфери пересічних громадян, які вважають своє життя більш осмисленим, спрямованим, наповненим і структурованим. Представники неформальних субкультур мають менше цілей та планів на майбутнє й, відповідно, віри в можливість контролю свого життя. У представників субкультури

спостерігається менша насиченість смислами, неповна задоволеність перебігом власного життя, минулим і своїми здобутками.

Вираження ідеології субкультури у ціннісно-смисловій свідомості підлітків чітко простежується в субкультурі «косплей». Як зауважує О. Бондарчук (2012), такі підлітки в активності в межах субкультури намагаються реалізувати ідеологічне послання даної субкультури – здивувати, що вибудовує систему свідомості дитини в межах субкультурної активності. Вони, виходячи з прагнення здивувати, як смислоутворювальної ідеї субкультури (Лаврінченко, 2017), перебудовують систему свого мислення (головне – отримати задоволення при переодяганні) та поведінки (виготовлення костюмів, переодягання, проведення часу в костюмах).

Дослідження другої групи засвідчують, що представники романтико-ексапістських груп (до яких відносять «готів», «емо», тощо), переважно конструюють власний внутрішній світ під впливом розцінення оточуючої дійсності, як позбавленої смислу. Так Л. Д. Заграй (2012) зазначається вплив ціннісно-смиислової кризи сучасного суспільства на самоконструювання представників субкультури готів. Їх сприйняття життя та самих себе, на думку автора, керується «депресивними» смислами, схемами, що сконструйовані та транслюються у межах субкультури, які звужують простір для самоконституювання, ускладнюють процес створення власних схем самовиявлення. М. В. Гриньова (2011) зауважує, що «готи» не схильні до включення в інші групи людей, почуття інтересу до навколишніх не досить розвинене при вираженій нестачі їх рефлексивних навичок та негативному ставленні до себе.

Як відображено в дослідженнях третьої групи, розвиток ціннісно-смиислової сфери підлітків із агресивних об'єднань відбувається, переважно, під впливом субкультурних прототипів у вигляді реалізації своїх намірів на активне та агресивне самовираження, відстоювання власної позиції, розцінення світу як простору для реалізації своїх прагнень при умові постійної боротьби з «ворогами», які заважають самореалізації молоді. В. І. Мироненко (2011) визначена орієнтація представників праворадикальних субкультур на прояви агресивності до оточуючих, що регламентуються ідеологією субкультури і виступає результатом незадоволеності життям підлітків до

вступу до субкультури, низьким рівнем осмисленості життя. У дослідженні В. Р. Павелків (2019) висвітлюється сутність концепції дії деструктивного поля молодіжних субкультур на особистість підлітка. Автором зазначається, що розвиток агресивності в субкультурі – це динамічний процес, що має здатність до самопідсилення, яке виявляється у прогресуванні деструктивних тенденцій у життєдіяльності спільноти, підвищенні психологічної готовності її членів до агресивно-деструктивної поведінки, зростанні кількості ірраціональних самовиявів, послабленні критичності в оцінюванні реальних вчинків та намірів. Даний автор зауважує, що деструктивно-агресивне поле субкультури впливає на підлітка через два канали зв'язку: дію сил групи як цілісної системи та сукупність особистісних процесів, зорієнтованих на приєднання індивіда до спільноти. Конвергенція цих систем об'єднує значну кількість психологічних механізмів, що забезпечують процес інтеграції підлітка у молодіжну спільноту. До механізмів, що зумовлюють значущість і впливовість групи В. Р. Павелків (2019) віднесено наслідування, ідентифікацію, інтеграцію, конформізм, самокатегоризацію, змагальність, психічне зараження, самопрезентацію, емансипацію, механізм розмитой відповідальності, деіндивідуалізацію, імітацію, соціальне порівняння

Особлива роль субкультури в формуванні інтерпретаційних схем власної ідентичності підлітків доводиться у дослідженні Л. Д. Тодорів, Н.І. Яворської (2010), що є прикладом четвертої групи емпіричних пошуків сутності даного феномену.

Отже, результати досліджень ціннісно-сислової сфери підлітків-неформалів достатньо протирічні. В одних дослідженнях акцентується увага на розвинутих у них цінностях активності, креативності, прагнення до активного самоствердження, що поєднуються з протилежною точкою зору – наявністю у неформалів ознак сислової кризи, дезінтегрованості сислової сфери та розмитості ціннісних орієнтацій, відсутності чіткого осмислення життя. Такі неоднозначні наукові дані актуалізують питання впливу соціальних дискурсів на сислову сферу підлітка відповідно до багаторівневості особистості та соціальної обумовленості процесів розвитку (С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча, 2007).

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Дана публікація відображає окремі аспекти комплексного емпіричного дослідження впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків проводилося протягом 2013-2018 років. У ньому взяли участь 312 респондентів – учнів віком від 12 до 15 років загальноосвітніх навчальних закладів та закладів професійної освіти міста Полтави. За показником статі до вибірки увійшло 214 хлопців та 98 дівчат. До експериментальної групи увійшли 156 підлітків, які входять до неформальних об'єднань «емо», «готи», «футбольні фанати», «скін-хеდი», «металісти», «рокери», «панки», «репери». До складу контрольної групи обрані 156 підлітків, які не входять до неформальних груп. Детальний опис системи використаних смислів представниками обох груп поданий автором раніше (Лавріненко, 2015). У даній публікації відображений окремий аспект даного дослідження – опис структурних та змістовних показників смислової сфери підлітків експериментальної та контрольної груп, що вивчено за «Методикою межових смислів» (Д. О. Леонт'єв). Приступаючи до дослідження у якості важливих параметрів ефективно функціонуючої ціннісно-смілової свідомості особистості ми розглядали специфіку функціонування системи смислів, її структурну організацію (кількість смислових конструктів, що використовується людиною, їх зв'язаність, тощо) та змістовні характеристики (децентрація, рефлексивність, негативність, уся сукупність використаних смислових конструктів). У даному дослідженні система структурних і змістовних характеристик смислової сфери досліджуваних розцінюється як смисловий компонент їх ціннісно-смілової свідомості.

За підсумками емпіричного дослідження виявлено, що неформали мають більш дифузну, дезорганізовану і спрощену систему ціннісно-смілової свідомості, що виражається у використанні меншої кількості смислових конструктів, які лежать, як правило, в одному семантичному полі ( $U=126$ ,  $p \leq 0,05$ ). Неформалам властивий знижений показник зв'язаності системи смислів ( $U=127$ ,  $p \leq 0,05$ ), що не завжди пов'язані зі смисловими установками у діяльності та спілкуванні, а вузлові категорії можуть мати характер «різноаспектності», «відірваності» від провідних смислів. Неформалів також



відрізняє знижений показник продуктивності продукування смислів у процесі осмислення життя ( $U=122,5$ ,  $p \leq 0,05$ ). Натомість, представники контрольної групи характеризуються більш чітко побудованою структурою смислової сфери, зв'язаністю граничних та вузлових смислів, більшою їх продуктивністю.

Досліджувані обох груп однаковою мірою орієнтовані на інших людей ( $U=144,5$ ), та характеризуються дещо знеціненим ставленням до власного «Я», яке не виступає смисловим центром світу. Підлітки однаковою мірою мало схильні до вживання рефлексивних категорій ( $U=155,5$ ). Проте, неформали більше орієнтовані на негативний досвід у осмисленні свого життя, проявляють прагнення до втечі від якихось дій, ситуацій, вчинків або переживань ( $U=112,5$ ,  $p \leq 0,05$ ). Детермінація їх поведінки та соціальних контактів лежить поза їх свідомістю у площині екстернального локусу контролю.

За результатами якісного аналізу смислових ланцюгів досліджуваних встановлено, що прояви негативізму фактично не корелюють із категоріями, які мають тісний семантичний зв'язок із активністю молоді у неформальних об'єднаннях. Це дає підстави стверджувати про те, що участь підлітків у молодіжних субкультурах дозволяє компенсувати їх негативний досвід, набутий у ситуаціях формального спілкування. І навпаки, під час дослідження представників експериментальної групи спостерігалось збільшення категорій із емоційно позитивною семантикою у випадках, пов'язаних із діяльністю в неформальних угрупованнях (Лавріненко, 2016). При цьому, представники контрольної групи менше орієнтовані на прояви негативізму. Вони більше відкриті до соціального досвіду, прагнуть проявляти активність та різносторонньо розвиватися. Такі їх орієнтації базуються на наявному позитивному комунікативному досвіді.

Подальший аналіз даних вивчення змістовного компоненту ціннісно-смислової свідомості підлітків передбачав здійснення ієрархічного кластерного аналізу методом кореляції векторів значень (кореляція Пірсона), що виконаний за допомогою пакета статистичних програм SPSS 21.0 for Windows. Для цього із усієї сукупності смислових конструктів, які використані представниками двох досліджуваних груп, складені узагальнені переліки смислових конструктів (що відображають як граничні,

так і вузлові категорії) окремо для експериментальної та контрольної групи. При цьому, у разі семантичної близькості чи ідентичності конструкту у групі вузлових та граничних смислів, він зараховувався під однією позицією, а його кількісне вираження у протоколах людей сумувалися.

Так, за результатами узагальнення даних експериментальної групи визначено 23 смислові конструкти, використані підлітками для опису системи життєвих смислів: 1) самостійність; 2) дружба; 3) незалежність; 4) свобода; 5) розуміння з іншими; 6) спілкування; 7) необхідність виділятися; 8) доведення дорослості; 9) жити; 10) бути єдиним з іншими; 11) отримувати задоволення; 12) визнання представників субкультури; 13) відчувати спокій і впевненість; 14) незалежність від батьків; 15) належність до групи; 16) сміливість у відстоюванні поглядів; 17) уникати проблем; 18) почувати що потрібен; 19) розваги; 20) активне життя; 21) пізнання світу; 22) саморозвиток; 23) відповідати за вчинки. Ці дані переведені у загальногрупову матрицю і, і подальшому, кластеризовані. За результатами даної процедури отримана дендрограма (рис. 1), що відображає структурні характеристики сукупності смислових конструктів підлітків-неформалів.

Внаслідок проведеного кластерного аналізу на середніх рівнях подібності визначено 7 кластерів.

Перший кластер містить такі смислові конструкти: 21) пізнання світу; 23) відповідати за вчинки; 20) активне життя; 22) саморозвиток. Даний кластер охоплює семантику активної життєвої самореалізації підлітків-неформалів, їх прагнення на основі набуття знань про оточуючий світ, бути активними у житті, розвивати власні знання і можливості. Така самореалізація виражається і в прояві вагомий життєвої характеристики досліджуваних – відповідальності за власні вчинки як показника життєвої зрілості, що починає формуватися у ціннісно-смисловій свідомості в даному віці.

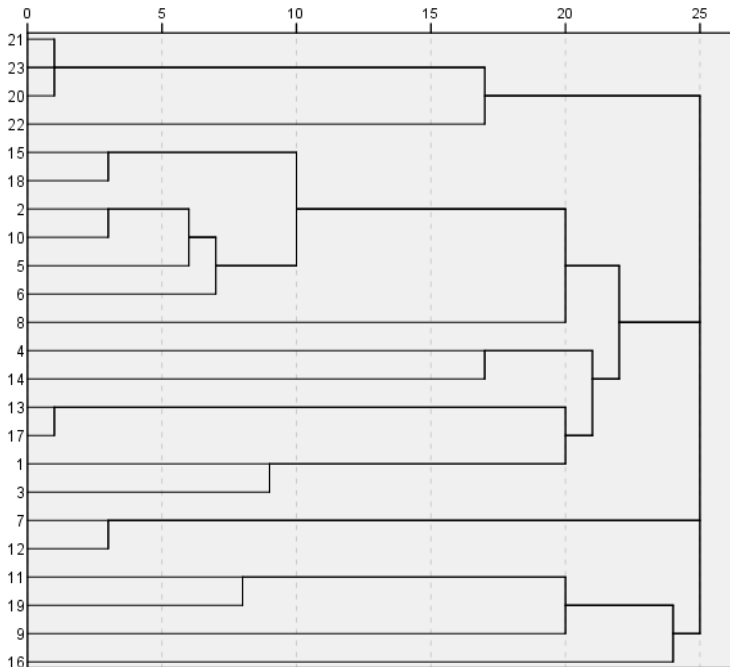


Рис. 1. Дендрограма смислових конструктів підлітків-неформалів, визначених за «Методикою межових смислів»

Другий кластер включає конструктиви: 15) належність до групи; 18) почувати що потрібен; 2) дружба; 10) бути єдиним з іншими; 5) розуміння з іншими; 6) спілкування; 8) доведення дорослості. Зміст даного кластеру відображає значимість міжособистісної взаємодії для особистісного розвитку підлітків експериментальної групи. Через процес міжособистісної та внутрішньо групової комунікації неформали проявляють своє «почуття належності» до групи, отримують розуміння від інших та емоційну підтримку від них на основі психологічної спільності. Цікавим є те, що до даного кластеру віднесений і смисловий конструктив «доведення дорослості». Це, загалом, відповідає поглядам на становлення особистості у підлітковому віці, коли здійснення провідної діяльності – міжособистісного спілкування – призводить до кристалізації головного особистісного новоутворення даного періоду – почуття дорослості (Гончарова, Горбенко, Калюжна, Лавріненко, 2018).

Спілкуючись з однолітками у групах, неформали трансформують власний «образ Я» у свідомості, що набуває ознак психологічної зрілості та розцінюється як спроможний до самостійного функціонування (Olney, 2017).

До третього кластеру увійшли смислові конструкти: 4) свобода та 14) незалежність від батьків. Семантика даного кластеру охоплює прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи. Тобто, у свідомості підлітків-неформалів відмежування від батьків, спроможність приймати рішення самостійно є проявом свободи. Діагностично значимо те, що підлітки-неформали сприймають включення до групи та єдність з оточуючими (визначені у другому кластері) як доведення власної дорослості, проте отримання свободи у їх свідомості пов'язано з відмежуванням від батьків. Такі смислові зв'язки досліджуваних свідчать на користь значимості соціального оточення у розвитку особистості підлітка.

Четвертий кластер представлений конструктами 13) відчувати спокій і впевненість та 17) уникати проблем. Семантика даного кластеру охоплює орієнтацію підлітків-неформалів на ескапізм, уникнення від проблем в системі стосунків та житті загалом як спосіб досягнення емоційно позитивних станів.

П'ятий кластер містить конструкти 1) самостійність та 3) незалежність. Даний кластер відображає найбільш суттєві та загальні тенденції підлітків-неформалів до реалізації почуття дорослості як основного новоутворення даного віку – самостійність та незалежність.

Цікавим є поєднання на більш високому рівні кластеризації третього, четвертого та п'ятого кластерів, що може інтерпретуватися таким чином: у підлітків-неформалів досягнення, свободи, незалежності (у тому числі і від батьків) та самостійності семантично пов'язано із необхідністю уходу від проблем, травмуючих подій та осягненням стану спокою. Проте, одночасно, дана орієнтація пов'язана і з прийняттям, підтримкою і взаємодією у системі групових взаємин. Це свідчить про наявність ознак негативного досвіду у ціннісно-смисловій свідомості неформальної молоді.

Шостий кластер представлений конструктами: 7) необхідність виділятися та 12) визнання представників субкультури. Даний кластер відображає значимість

ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин у підлітків експериментальної групи. Важливо те, що конструкти даного кластера у дендрограмі не поєднуються ні з якими іншими кластерами (окрім останнього загального об'єднання в один кластер). Це свідчить на користь особливої ролі дискурсів субкультури та активності у неформальних об'єднаннях в структуруванні семантичного простору ціннісно-сислової свідомості представників експериментальної групи.

Сьомий кластер представлений конструктами 11) отримувати задоволення, 19) розваги, 9) жити та 16) сміливість у відстоюванні поглядів. Даний кластер відображає гедоністичну спрямованість усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих. Зміст даного кластера відображає специфічне поєднання гедоністичної спрямованості підлітків, їх намагання досягнути процес життя та протиставлення себе оточуючим, що, знову ж, призводить до задоволення.

Таким чином, процедура кластеризації дала можливість визначити сім найбільш вагомих змістовних тенденцій в усвідомленні життя підлітками експериментальної групи. Це тенденції: активної життєвої самореалізації підлітків-неформалів, значимість міжособистісної взаємодії для їх особистісного розвитку, прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи, орієнтації підлітків-неформалів на ескапізм, прагнення до самостійності та незалежності, значимість ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин, гедоністичної спрямованості усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих. Такі тенденції осмислення життя неформалів диференціюються та набувають якісно нових ознак за умови розгляду характеристик сислової сфери неформалів із субкультур різної спрямованості (Лаврінченко, 2017).

Далі була здійснена кластеризація смислових конструктів підлітків контрольної групи за результатами «Методики межових смислів» (Д. О. Леонт'єв). За результатами узагальнення смислових конструктів досліджуваних виявлено також 23 смислових конструкти, які включають ті ж конструкти, що використані представниками експериментальної групи, проте у представників даної групи

відсутній конструкт «визнання представників субкультури» і виділений конструкт «відповідальність за інших», що зафіксований і серед граничних, і серед вузлових категорій і відсутній в експериментальній групі. Результати кластеризації смислових конструктів підлітків контрольної групи представлені в дендрограмі (рис. 2).

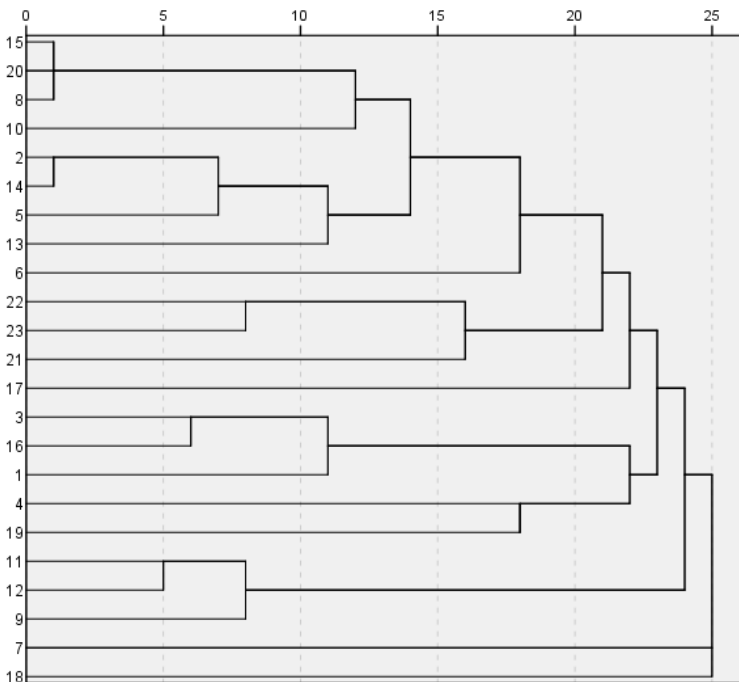


Рис. 2. Дендрограма смислових конструктів підлітків контрольної групи, визначених за «Методикою межових смислів»

За результатами проведеного кластерного аналізу виявлено 6 кластерів, які описують систему смислів підлітків контрольної групи.

Перший кластер охоплює конструкти 15) сміливість у відстоюванні поглядів, 20) пізнання світу, 8) доведення дорослості та 10) бути єдиним з іншими. Зміст даного кластеру відображає прагнення підлітків проявити дорослість шляхом збагачення соціального досвіду і презентації себе. Даний кластер відображає протилежно направлені тенденції підлітків до відстоювання своїх поглядів при одночасній єдності з

оточуючими, що доводить, в черговий раз, суть кризи підліткового віку – одночасно і перебувати у психологічній єдності з іншими і протистояти оточуючим, відстоюючи власну дорослість. В дендрограмі експериментальної групи аналогічний кластер відсутній, а конструкти, що становлять його зміст, входять до другого, першого і сьомого кластерів. Неформали більше схильні проявляти дорослість у системі стосунків з однолітками (в дружбі), а підлітки контрольної групи прояви дорослості пов'язують з соціальною зрілістю та відстоюванням своєї позиції.

Другий кластер складають конструкти 2) дружба, 14) належність до групи, 5) розуміння з іншими, 13) незалежність від батьків та 6) спілкування. Зміст даного кластеру відображає важливість для підлітків міжособистісної взаємодії з однолітками як способу відмежування від світу дорослих. Загалом, спілкування можемо позначити як смисловий конструкт, який об'єднує семантику першого і другого кластерів (адже спілкування забезпечує і збагачення досвіду, і власне дружні стосунки, і відмічене майже у всіх представників контрольної групи). Проте, спілкування, на нашу думку, більш доцільно розглядати саме у складі другого кластеру з огляду на семантичну близькість з іншими конструктами, що складають його зміст (дружба, належність до групи, тощо). У результатах дослідження експериментальної групи маємо схожий за семантикою, також другий, кластер (значимість міжособистісної взаємодії для особистісного розвитку підлітків), який, однак, не передбачає відмежування від батьків у системі стосунків з однолітками. Тобто, неформали у стосунках більше прагнуть набути дорослості шляхом психологічної єдності з оточуючими (здійснювати дружні стосунки, проявляти себе), а представники контрольної групи – у стосунках набувають незалежності від батьків.

Третій кластер включає такі конструкти: 22) відповідати за вчинки; 23) відповідати за інших, 21) саморозвиток та 17) почувати що потрібен, що відображає усвідомлення відповідальності у діях та стосунках як показник саморозвитку особистості підлітка та її визнання оточуючими. Така семантика свідчить про чітку орієнтацію досліджуваних у характеристиках дорослої, психологічно зрілої особистості, спроможної не лише до проявів самостійності, але і до відповідальності. Підлітки

усвідомлюють свою необхідність іншим людям виходячи з реалізації відповідальності у стосунках з цими людьми. Зміст даного кластеру частково відповідає визначеному в експериментальній групі першому кластеру (активної життєвої самореалізації підлітків-неформалів), де, однак, взагалі відсутня тенденція відповідальності за інших (соціальна зрілість) та, загалом, конструкт «відповідальність» менше виражений.

Четвертий кластер представлений конструктами 3) незалежність, 16) уникати проблем та 1) самостійність, що відображає усвідомлення підлітками шляху доведення своєї незалежності і самостійності як способу уникнення проблем і обмежень, з одного боку, та необхідність отримати незалежність через проблеми (обмеження) – з іншого. Даний кластер відповідає змісту п'ятого кластеру, визначеного в експериментальній групі, проте не має семантичного зв'язку з необхідністю уникнення проблем, що зафіксована лише в контрольній групі.

П'ятий кластер складають конструкти 4) свобода і 19) активне життя, що відображає прагнення підлітків активно реалізуватися у житті, використовуючи всі можливості. Натомість, у неформалів відповідний кластер (третій) включає конструкти свобода та незалежність від батьків, що надають усвідомленню свободи характер уникнення залежності від батьків («свобода від...» за Е. Фромом). Діти ж із контрольної групи свободу розцінюють як можливість життєвої реалізації («свобода для...»).

До шостого кластеру входять конструкти 11) отримувати задоволення, 12) відчувати спокій і впевненість та 9) жити, що відображає гедоністично-стабільну спрямованість усвідомлення життя підлітками контрольної групи. Почуття спокою і впевненості у собі, стосунках, оточуючих викликає у них задоволення і позитивне процесуальне усвідомлення життя. В експериментальній групі зафіксований схожий (сьомий) кластер, що, однак, поряд із орієнтацією на гедонізм має ознаки протистояння з соціумом, які відсутні в контрольній групі.

Сьомий кластер об'єднує смислові конструкти: 7) необхідність виділятися та 18) розваги, що відображає усвідомлення підлітками досягнення власної індивідуальності у процесі відпочинку. У експериментальній групі відповідні смислові конструкти поєднуються з необхідністю визнання



представниками субкультури (шостий кластер) та гедоністичними прагненнями (сьомий кластер).

Таким чином, визначені такі кластери, що узагальнюють смислові конструкти підлітків із контрольної групи: прагнення підлітків проявити дорослість шляхом збагачення соціального досвіду і презентації себе; важливість для них міжособистісної взаємодії з однолітками як способу відмежування від світу дорослих; усвідомлення відповідальності у діях та стосунках як показник саморозвитку особистості підлітка та її визнання оточуючими; усвідомлення досліджуваними шляху доведення своєї незалежності і самостійності як способу уникнення проблем і обмежень; прагнення підлітків активно реалізуватися у житті, використовуючи всі можливості; гедоністично-стабільна спрямованість усвідомлення життя та усвідомлення дітьми досягнення власної індивідуальності у процесі відпочинку.

**Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.** Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що підліткам із неформальних об'єднань властиві відмінні від інших представників даного віку особливості смислової сфери, які закладають особливості осмислення життя, структурування свого досвіду та визначають напрямки активності молоді особистості.

Встановлено, що підлітки із неформальних об'єднань переважно характеризуються погано структурованою та дифузною системою ціннісно-смислової свідомості, що виражається у спрощеній інтерпретації подій оточуючої дійсності, соціальної дійсності, вчинків інших людей, непослідовності їх соціальної поведінки та міжособистісних стосунків.

За результатами вираженості змістовних характеристик ціннісно-смислової свідомості підлітків встановлено, що досліджувані обох груп характеризуються схильністю до децентрації у осмисленні життя, надання значення думці інших людей та нерозвинутими рефлексивними уміннями, що дозволяє стверджувати про відносну смислову спрощеність ціннісно-смислової свідомості молоді. При цьому, неформали більше орієнтовані на прояви негативізму, що базується на наявному у них негативному комунікативному досвіді, ніж інші підлітки,

яким властиве переважання більш емоційно позитивних категорій.

Порівняння виділених кластерів у двох групах досліджуваних дозволило виявити найбільш суттєві відмінності в змістовому поєднанні смислових конструктів підлітків. Виявлено, що кластерна структура смислових конструктів неформалів відрізняється, по-перше, наданням особливої ролі визнанню з боку представників субкультури, що, відповідно, взагалі не властиво підліткам контрольної групи; по-друге, уникнення травмуючих проблем у неформалів виступає окремим кластером та темою, а серед представників контрольної групи визначається як детермінанта досягнення самостійності та незалежності; по-третє, у структурі смислових конструктів неформалів гедонізм пов'язаний із відмежуванням від оточуючих, протиставленням себе їм, а представники контрольної групи осмислюють гедонізм переважно у контексті категорій спокою та усвідомлення процесу життя. По-четверте, у системі смислових конструктів підлітків контрольної групи більшою мірою представлена семантика відповідальності, у тому числі соціальної, що взагалі не властиво неформалам. Вони розглядають відповідальність у контексті саморозвитку та визнання іншими людьми.

Загалом, у структурах смислових конструктів підлітків обох груп зафіксований достатньо великий збіг за змістом кластерів та розподілом смислових конструктів за кластерами. Особливо це стосується тих конструктів, що відображають базові смисли і цінності підлітків як вікової категорії. Зокрема, у дендрограмах обох груп виявлено надання вагомості ролі спілкування (дружби, прийняття, належності, тощо) у становленні особистості; орієнтація на прояви незалежності та самостійності, що розцінюються, хоч і в різних контекстах, але для усіх підлітків як засіб відмежування від батьків.

Саме неспроможність підлітків вирішити основне протиріччя даного віку – яким чином довести власну дорослість за відсутності досвіду – провокує у них прагнення відмежуватися від батьків, світу дорослих у простір неформального спілкування з однолітками (у неформальних групах чи «простих компаніях»), активізує орієнтацію на уникнення, виходу із ситуації обмеження, яка виражається у смисложиттєві кризі. Особливу роль у протіканні кризи

підліткового віку відіграє ціннісно-смилова сфера, котра відображає орієнтири реалізації намагань дитини довести свою самостійність та незалежність, компетентність у житті. У даному віці відбувається суттєва перебудова смислових настанов молоді, що залежить від особливостей її комунікативного досвіду, провідних інтересів, особливостей розумового розвитку тощо. Проте, більшість підлітків не мають достатнього соціального досвіду (який часто відображає незрілі моделі поведінки, притаманні більш ранньому вікові) та реалістичних смислових настанов для ефективного самовираження у різних сферах життя. Їх прагнення самореалізуватись не завжди приносить бажані результати і відображає неспроможність досягти поставленої мети, спираючись на притаманні до цього часу поведінкові патерни, що провокує знецінення особистісних смислів підлітків та перебудову їх смислових настанов. Перебуваючи у такому стані, дитина схильна переживати фрустрацію, відчуває труднощі у стосунках з оточуючими, оскільки діяльність на основі тих життєвих смислів, що були для неї важливими (незалежність, самостійність, самодостатність), не веде до окреслення провідного новоутворення даного віку – почуття дорослості.

Разом із тим, проблема впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смилової свідомості (її ціннісного та смислового аспектів зокрема) потребує подальшого дослідження. Зокрема, перспективами подальших досліджень автора виступатимуть дослідження особливостей впливу структурних характеристик субкультури та її дискурсів на становлення ціннісно-смилової свідомості підлітків.

### ***Список використаних джерел***

- Бондарчук О. Макроконцепт «спонування до дії» у контексті субкультури косплей. *Наукові записки*. 2012. Вип. 104. С. 190–194.
- Булах І. С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2009. Вип. 1. С. 115–131.
- Гриньова М. В. Психологічні особливості підлітків, що належать до субкультури Емо. *Вісник Харківського національного університету. Серія "Психологія"*. 2011. № 959. С.17–19.

- Журавльова Л. П., Мужанова Н. В. Особливості ціннісно-сміслової сфери осіб, яку належать до неформальних субкультур. *Український психологічний журнал*. 2018. № 4 (10). С. 53–68.
- Заграй Л. Д. Рефлексивно-депресивний стиль життя готів. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2012. Т. XIV. Ч. 6. С. 168–175.
- Калитеевская Е. Р., Ленотьев Д. А., Осин Е. Н., Бородкина И. И. Смысл, адаптация и самодетерминация у подростков. *Вопросы психологии*. 2007. № 2. С. 68–80.
- Лавріненко В. А. Особливості ціннісно-сміслової свідомості підлітків із неформальних об'єднань. *Психологія і особистість*. 2015. № 2, Ч. 1. С. 168–185.
- Лавріненко В. А. Відображення феномену субкультури в смислових конструктах підлітків-неформалів. *Психологія і особистість*. 2016. № 1. С. 139–151.
- Лавріненко В. А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості. *Психологія і особистість*. 2017. № 1. С. 130–145.
- Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
- Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості. Київ : КММ, 2007. 296 с.
- Мироненко В. І. Сміслова регуляція агресивної поведінки в молодіжних неформальних групах скінхедів та неонацистів. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 27 (30). С. 57–67.
- Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки в підліткових субкультурах: дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Рівне, 2019. 360 с.
- Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Н. О. Гончарова, Ю. Л. Горбенко, Ю. І. Калюжна, В. А. Лавріненко, та ін. ; за ред. К. В. Седих. Полтава : Астрія, 2018. 342 с.
- Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції». Полтава : Довкілля-К, 2008. 228 с.
- Сошина Ю. М. Психологічні особливості формування ціннісно-сміслових настановлень у підлітковому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2016. 174 с.
- Тодорів Л. Д., Яворська Н. І. Гендерна специфіка формування інтерпретативних схем оцінювання «Я» підлітками в молодіжній спільноті. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 9. С. 628–640.

- Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах : монографія / Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, та ін. ; за заг. ред. Л. В. Гончар. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.
- Olney J. *Metaphors of Self: The Meaning of Autobiography*. Princeton: Princeton University Press, 2017. 339 p.
- Sheldon K. M., Kasser T., Smith K., Share T. Personal goals and psychological growth: Testing an intervention to enhance goal attainment and personality integration. *Journal of Personality*. 2002. February. P. 5–31.

### *References*

- Bondarchuk, O. (2012). Makrokontsept “sponukannya do dii” u konteksti subkultury kosplei [The macro concept of "drive to action" in the context of the cosplay subculture]. *Naukovi zapysky [Proceedings]*, 104, 190-194[in Ukrainian].
- Bulah, I. S. (2009). Tsinnisni orientatsii v konteksti osobystisnoi pozytzii suchasnoho pidlitka [Value orientations in the context of the personal position of the modern teenager]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment [International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management]*, 1, 115-131 [in Ukrainian].
- Honchar, L. V., Kravchenko, T. V., & Machuska, I. M. (2016). *Formuvannia simeinykh tsinnostei u ditei shkilnoho viku v suchasnykh sotsiokulturnykh umovakh : monohrafiia [Formation of family values in school-age children in contemporary socio-cultural conditions: a monograph]*. Kharkiv: Drukarnia Madryd [in Ukrainian].
- Honcharova, N. O., Gorbenko, Yu. L., Kaljuzhna, Yu. I., & Lavrinenko V. A. (2018). *Psykhologhiia rozvytku osobystosti u pidlitkovomu ta rannomu yunatskomu vitsi : navch. posib. dlia studentiv vyshch. navch. zakl. [Psychology of personality development in adolescence and early adolescence. Tutorial for students of higher education]*. Poltava: Astraja [in Ukrainian].
- Hrynova, M. V. (2011). Psykholohichni osoblyvosti pidlitkiv, shcho nalezhat do subkultury Emo [Psychological features of adolescents belonging to the emo subculture]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Serii "Psykhologhiia" [Bulletin of Kharkiv National University. Psychology series]*, 959, 17-19 [in Ukrainian].
- Kaliteevskaja, E. R., Lenot'ev, D. A., Osin, E. N., & Borodkina, I. I. (2007). Smysl, adaptacija i samodeterminacija u podrostkov [Sense, adaptation and self-determination in adolescents]. *Voprosy psihologii [Psychology Issues]*, 2, 68-80 [in Russian].

- Lavrinenko, V. A. (2015). Osoblyvosti tsinnisno-smyslovoi svidomosti pidlitkiv iz neformalnykh ob'iednan [The specificity of value-meaning consciousness of adolescents from informal unions]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2, part 1, 168-185 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, V. A. (2016). Vidobrazhennia fenomenu subkultury v smyslovykh konstruktakh pidlitkiv-neformaliv [Reflection of the phenomenon of subculture in meaning constructs of from informal unions]. *Psykhologhiia i osobystist. [Psychology and personality]*, 1, 139-151 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, V. A. (2017). Osoblyvosti smyslovoi sfery pidlitkiv iz neformalnykh ob'iednan ahresyvnoi ta romantyko-eskapistskoi spriamovanosti [The specificity of meaning sphere of adolescent's from informal unions of aggressive and romantic-escapist orientation]. *Psykhologhiia i osobystist. [Psychology and personality]*, 1, 130-145 [in Ukrainian].
- Leont'ev, D. A. (2003). *Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of the meaning reality]*. Moscow : Smysl [in Russian].
- Maksimenko, S. D. (2007). *Psihologija osobistosti [Psychology of personality]*. Kyiv : Vidavnicтво TOV "KMM" [in Ukrainian].
- Myronenko, V. I. (2011). Smyslova rehuliatytsiia ahresyvnoi povedinky v molodizhnykh neformalnykh hrupakh skinkhediv ta neonatsystiv [Meaning regulation of aggressive behavior in youth informal skinhead and neo-Nazi groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii [Scientific studies in social and political psychology]*, 27 (30), 57-67 [in Ukrainian].
- Olney, J. (2017). *Metaphors of Self: The Meaning of Autobiography*. Princeton: Princeton University Press.
- Pavelkiv, V. R. (2019). *Psykhoheneza ahresyvnoi ta destruktivnoi povedinky v pidlitkovykh subkulturakh [Psychogenesis of aggressive and destructive behavior in adolescent subcultures]*. (D. diss.). Rivne [in Ukrainian].
- Sedykh, K. V. (2008). *Psykhologhiia vzaiemodii system: "simia ta osvitti instytutsii" [Psychology of systems interaction: "family and educational institutions"]*. Poltava: Dovkillja-K [in Ukrainian].
- Sheldon, K. M., Kasser, T., Smith, K., & Share, T. (2002) Personal goals and psychological growth: Testing an intervention to enhance goal attainment and personality integration. *Journal of Personality*. February, 5-31.
- Soshina, Yu. M. (2016). *Psykhologichni osoblyvosti formuvannia tsinnisno-smyslovykh nastanovlen u pidlitkovomu vitsi [Psychological peculiarities of formation of value-semantic attitudes in adolescence]*. (Ph.D. diss.). Kyiv [in Ukrainian].

- Todoriv, L. D., & Yavorska N. I. (2010). Henderna spetsyfika formuvannya interpretatyvnykh skhem otsiniuvannya "Ia" pidlitkamy v molodizhnii spilnoti [Gender specificity of the interpretative schemes formation for the assessment of "I" in adolescents in the youth community]. *Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of modern psychology]*, 9, 628-640 [in Ukrainian].
- Zahrai, L. D. (2012). Refleksyvno-depresyvnyi styl zhyttia hotiv [Reflexive-depressive goth's lifestyle]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii [Problems of general and educational psychology]*. XIV, part 6, 168-175 [in Ukrainian].
- Zhuravlova, L. P., & Muzhanova, N. V. (2018). Osoblyvosti tsinnisno-smyslovoi sfery osib, yaku nalezhat do neformalnykh subkultur [Features of the semantic sphere of persons belonging to informal subcultures]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal [Ukrainian Psychological Journal]*, 4 (10), 53-68 [in Ukrainian].

**V. Lavrinenko**

#### **STRUCTURE AND CONTENT CHARACTERISTICS OF THE ADOLESCENT'S FROM INFORMAL UNIONS MEANING SPHERE**

*The article analyzes the specificity of structure and content characteristics of the adolescent's from informal unions meaning sphere. Actual psychological researches of the value-semantic sphere of the personality, its formation in adolescence specificity are presented. Recent directions of scientific researches of different orientation subcultures representative's semantic sphere and influence of activity in subcultures on understanding of life of youth are revealed. The results of the study of content (decentration, reflexivity, negativity, totality of semantic constructs used) and structural (number of semantic constructs, their connectedness, length of semantic chains) adolescents meaning sphere characteristics are presented. The results of the adolescent from informal unions and control group representatives meaning constructs system cluster analysis are described and analyzed. Common tendencies for adolescents of both groups deccentration in meaning of life, giving meaning to other people's opinions and to lack of reflective skills are identified. The differences in the clusters of adolescents from informal unions and control group members are analyzed, the role of activity in the subculture in understanding the life of adolescents is substantiated.*

**Keywords:** value-meaning sphere, meaning sphere, informal associations, adolescents -from informal unions, structural and content characteristics of meaning sphere, adolescents from informal unions meanings, subculture discourses.

Надійшла до редакції 25.12.2019 р.